

Textilní materiály a výzdobné techniky /

6. přednáška – 2011

program: výšivka

Další výzdobnou technikou, kterou budeme v této přednášce probírat, je technika která pracuje s jednou nebo více nekonečnými nitěmi, a to tak, že tvoří výzdobu na tkanině (výšivka).

1. Výšivka

Výšivka je umělecká ruční práce, která se používá k výzdobě látek nebo kůží.

Pomůcky: přize, jehla, textilie nebo kůže a další pomocné prostředky.

Původ vyšívaní tkví pravděpodobně ve snaze o spojení dvou kusů tkaniny (kožešiny), olemování okraje, zpevnění zúžení či spojení navrapované části tkaniny. (viz kyjovské zástěry, okraje mužských nohavic na vých. Moravě a výšivka přes vrapy). Předchůdcem výšivky je snad zdobení okrajů látky proti roztřepení.

1.1 Historie

Výšivka je doložena už na nejstarších hmotných památkách. Např. v Tutanchamonově hrobě se dochovala tunika s výšivkou a fajánsovými destičkami našité na bederní roušce. V Řecku se nosily vyšívané chitóny bez rukávů jako převlek přes běžný dlouhý chitón. V Římě byla vyšívaná tunika, běžný oděv. Ovšem ve vyšívané formě s motivem palmových ratolestí vyšitými různobarevnými a zlatými nitěmi se jí říkalo Tunica palmata a příslušela pouze vládcům – je dochována v chrámové výbavě Iova Kapitolského. V Byzanci se výšivkou zdobily lemy a kraje, ramena, rukávy a výstřih tuniky. Motivy byly převzaty z koptských oděvů. Protože se oděv zdobil bohatou výšivkou, stával se méně řasnatým až splývavým.

Výšivku znali také staří Číňané a Indové. Vycházeli ve výzdobě z geometrických vzorů, kromě toho Asyrové prvně užili zvířecí a lidské postavy na svých přiléhavých oděvech a přehozech. Od nich vzory převzali Řekové a od nich Římané, jejichž výšivka se nazývá phrygická práce.

Raný středověk (500-1150 n.l.) dosud respektoval oděvní principy převzaté z Byzance a obohatil se o nové dovozy z islámských zemí. Mezi tyto dovozy patří také fragment tkaniny nalezené v hrobě sv. Ludmily – lněná tkanina s bílou výšivkou datována do 8.-9. stol.n.l. Nejvýznamnější památku 11. století je tzv. koberec z Bayeux nebo také koberec královny Matyldy. Podle legendy jej vyšívala po 10 let královna Matylda. Jedná se o 63 m dlouhý a 0,46 nebo 0,65m široký koberec umístěný nyní v bayeuxské katedrále. Je na něm vyšito také první známé zobrazení Halleyovy komety barevnými vlněnými vlákny na lněném plátnu. Výšivka je pojednána ve třech pruzích a střední pruh zpodobuje dobytí Anglie Normany. Na vyobrazeních jsou muži a pouze dvě ženy – proto spíše doklad o oděvu mužů. Je užito tzv. Holbeinova stehu a pak překryto rovnými stehy přichycenými i jinobarevnými barevnými stehy napříč.

Výšivka se ve středověku prováděla v klášterních dílnách cisterciáků a benediktýnů hlavně v průběhu 9-12. stol. - k výzdobě textilií určených k církevním obřadům nebo na oděvy duchovních a oltářní příkrývky (paramenta). Plastické výšivky figurální práce zv. opus anglicanum. V Itálii se etablovala prolamovaná výšivka.

Během gotiky a renesance se postupně výšivka dostává do rukou řemeslníků (od 11. stol.) a díky tomu se také dostává na světské oděvy, čímž dochází ke změně jejího charakteru. Po pol. 16. stol. už můžeme hovořit o ušlechtilých módních formách výšivky. Důležité byly kontakty s byzantskou a arabskou ornamentikou - díky dovozům nebo kořistím z křižáckých válek.

Pozdní středověk – vrcholná gotika (1350-1500 n.l.) Ve městech je budován systém cechů v rámci jehož pracovali specializovaní řemeslníci = krumplíři – vyšivali kovovými nitěmi někteří v kombinaci s hedvábím (seidennetzi).

V 15. stol. se výšivka dostává v laickém prostředí vedle interiérových textilií také na košile ženské i mužské – staly se viditelnou součástí oblečení. Vzhled výšivek ovlivnili také vydávané vzorníky – modelbuchy.

Nejstarší pochází z Augburgu, Lipska, Kolína nad Rýnem (mezi lety 1524-1529) a vznikly zde spíše pod vlivem knihtisku. Peter Quentel – Eyn new kunstlich boich (1529), Matio Pagano (Benátky 1542), populární vzorník v německém prostředí Johann Sibmacher – Neues Modellbuch (1597) a Jost Ammaus - Seydenstickers (1568).

Výšivky navrhovali také významní malíři jako např. Albrecht Dürer, Sandro Boticelli, Antonio Pollaiuolo, Andrea Mantegna.

Raný barok – 1600-1648 - mřížkové vyšívání v Benátkách na přelomu 16-17. stol.

Vrcholný barok 1648-1715. Tiskly se předlohy pro řemeslníky a využívali je i vyšivači, např. Androuet Ducerceau 1670 publikoval 30 konvolutů po 6 mědirytinách, z toho 4 soubory určeny vyšivačům, ostatní jako předlohy pro tkalce v Lyonu a Tour. Dále album Le Jardin du Roi (Královská zahrada) od Pierra Valleta – 75 listů s barevnými motivy exotických květů. Inspirované dovozy z orientu.

Regence a rokoko 1715-1789 vlivem techniky se objevuje žinylka (z francouzského slova chenille – housenka) dodávána průmyslem jako vyšivací příze v bohaté paletě barev a používala se k výrobě plastických výšivek nejčastěji květů. Objevuje se také v paličkové krajkě. Koncem 18. stol. proniká řetězový steh a empírové vzory - v lidovém prostředí se to dlouho neudrželo.

Objevují se vyšívané polotovary – vesty, límce, kabátce- klopky kapes, manžety, okraje vstříhů apod. Proto četné dílny pracovaly do zásoby a nabízely polotovary zákazníkům. Proto také vzorníky nabízely již výšivky komponované do této sestavy např. Johann Christoph Weigl – 1720 publikoval album Margarethy Helm v Norimberku. ve 2/2 18. stol.? – Johann Friedrich Netto – Kniha předloh pro malbu jehlou (Zeichen - Mahler – und Stickerbuch) kromě kolorovaných rytin obsahovala také jednobarevné pracovní listy pomocí nichž se vzor přenášel vypichováním na látku. Obecně byly květinové motivy s módními růžičkami, girlandami a žánrovými výjevy v architektuře zpracovávány do formátu stříhů oděvu.

Fr. revoluce a klasicismus 1789-1800

Na konci 18. stol. inspirace antikou, výzdoba žinilkou a hedvábnou výšivkou v bordurách okolo okraje šatů a drobné motivy v ploše tkaniny. Kolem roku 1800 se jedinou výzdobou mušelínových šatů stala bílá výšivka, z panského šatníku výšivka a krajká postupně mizí.

Klasicismus a empír do roku 1815 – na tylu se vyšívá tzv. tamburováním pomocí háčku nebo se užívalo protahování tylu jemnými kovovými stříbrnými pásky. Dále se užívala bílá dírková

výšivka na jemných mušelínech a batistech. Pod vlivem módy ovlivněné exotikou se objevují i nové vzory jako např. kaktusy.

Biedermeier a romantismus 1815-1848 - vyšívání na tylu

Druhé rokoko 1850-1870 - na spodní oděv a dětském oblečení se od 60. let začalo užívat výšivky prováděné ručním strojem zvané švýcarské vyšívání u nás lidově zvané štrykování. Stále je módní bílé dírkové vyšívání zvané madeira nebo anglické..

Secese 1890-1914 - stále vychází předlohy k výšivkám v různých módních časopisech a např. kniha Muster altdeutscher Leinenstickerei – 1879 Lippenhiede.

1.2. Výšivka v lidovém prostředí

Do lidového prostředí se výšivka dostává díky styku s vyšší kulturou prostřednictvím vyšivaček zaměstnaných u dvorů. Protože se tato primitivní výšivka prováděla hrubou přízí, byla raději ozdobná. K prvnímu jednoduchému zdobení výšivkou snad docházelo již na přelomu 14/15. stol. - nejvíce dokladů o rozšíření výšivky v lidovém prostředí máme až z let 1750-1850 a na západní Moravě až do roku 1870.

Vzory byly nejdříve jednoduché a později navazují na vzory známé v měšťanské kultuře. Po reformách M.T. a JII. se zlepšuje postavení lidu. Stále více jsou dostupnější kvalitnější materiály na oděvy a s tím souvisí i možnost výzdoby – rozvíjí se specializace vyšivaček, protože ne každá žena byla schopná vyšívat jemný materiál. V 18. stol. se lidová výšivka plně přizpůsobuje lidové estetice. Užívaný materiál spolu vždy korespondoval, to znamená domácí druhé plátno + hrubší vyšivací materiál oproti tomu tenké plátno + bavlnka, příze, hedvábí, flitry, korálky, aplikace. Vyšívalo se také sukno, polovlněná šerka a kůže.

Křížková výšivka – vývoj můžeme pozorovat až od renesance, uplatňuje se na plátně a šíří se vzorníkovými knihami. Tyto knihy tvoří syntézu přežívajících vzorů z gotiky (hvězdice, pletence, překládané stuhy, motivy z blízkého východu).

U nás byl nejčastěji používaný vzorník - Petera Quentela „Eyn new kunstlich boich“ (1527 nebo 9) a Johanna Sibmachera „Neues Modellbuch“ (1597 a 1601).

Oblíbené bylo řazení motivu v borduře. Během baroka se křížková výšivka ožívuje holbeiovým stehem a vznikají velkolepé kyticové výšivky. Písmo se do výšivky dostává více až v 19. stol. s rozvojem gramotnosti – na Horňácku dostávali muži vyšívané kapesníky jako dary z lásky při pomlázce, červeně vyšity i celé sloky písní.

Bílá výšivka (odnož je tzv. marseilská výšivka – podkládání vzoru dvojí látkou) – poprvé se objevuje na barokních a rokokových kostýmech. Nejdříve byl vyšit vzor, pak protažena bavlněná nit a nakonec půda mezi vzory pokryta uzlíčky = v lidovém prostředí oblíbené tzv. uzlíčkové bílé či černé, hnědé, modré čepce na přelomu 18. a 19. století.

Bílá výšivka se rozšířila také v záp. č. Moravy, Štrambersko, Rožnovská, Haná, Brněnské Kloboucko, Slovácko, Lanžhotsko... Novějším typem byla tzv. *dírkovaná výšivka*, či *bílá výšivka s katry*.

Vyšívání na tylu – v lidovém prostředí od 30. let 19. stol. – některé tovární výrobky pochází z produkce dílen v Krušných horách a Letovicích. Vyšívání na tylu využívalo několik technik = aplikace batistu, protahování, řetízkový steh (tamburování), podkládání plným stehem s dírkováním. Na tyl byly aplikovány (našívány) např. korálky a dracouny.

Barevnost výšivek – v lidovém prostředí nejstarší výšivky byly černé a také i bílé (puritánská barva). Na konci 16. stol. se v měšťanské módě objevuje zlatá a stříbrná výšivka s hedvábím, od konce 17. stol. proniká červená (karmazínová) barva (např. ve sbírkách MG v Brně je kapesník z roku 1560 se svatební scénou). Karmazínová barva se vyskytuje v Čechách a na Moravě až od 18. stol. Na textiliích z Poysdorfu datovaných k roku 1655 je černá barva užitá na výšivce šátku na hlavu, na hrubších tkaninách - na závěsech - je červená výšivka a na šitých vložkách je bílá.

Další užívanou barvou byla modrá a na konci 17. stol. byla oblíbená modrozelená barevnost. Nověji žlutá, oranžová, černá, zelená a růžová. Na Moravě se od pol. 19. stol. ujímá ještě bílá výšivka – Valašsko, Haná, Slovácko, Brněnsko, Horácko, Podluží a v Čechách fenomén lidové výšivky končí na přelomu 19. a 20. století.

Motivy

řazení motivů bylo nejprve v lince, později přistoupila vlnovka a pak kytice – ovlivněná renesančním principem, empír - výšivka se umístila do jednoho nebo dvou pruhů a do rohu nebo volně po celé ploše.

vlastní motivy – nejstarší dochované – svatební scény, narození dítěte, v 18. stol. vykrytalizovaly motivy - strom života (oblíbený od renesance), kytice vyrůstající ze srdcového základu který se později rozložil a zhuštil pod vlivem barokním městských prací (oblíbené od renesance), ptačí časté zejména páv z profilu (symbol vznešených žen, křesťanský symbol nesmrtnosti a vzkříšení), kohout, papoušek, tulipán nebo zvonek – štěstí, grantové jablko – symbol plodnosti (nikdo je nemohl znát osobně), stylizované srdce, příčná pilka – od renesance ve spojitosti se svatbou, lilie, karafiát - chrpa - hřebíček (z renesance), rozeta, kytice ve váze, spirálky na rozpolceném stonku atd. Výšivka je rozvržena v pruzích okolo okrajů, kytice v rozích a často je uprostřed umístěn věneček nebo kruh s paprsky s Mariánským nebo Kristovým monogramem. Z renesance přetrvávají také ořechy, včely, motýli, hadí, větévky, troj a čtyř a pětílístky, kapradinové větévky.

Z rokoka přišly nové vzory – tulipán, palmeta, listy, jiná organizace květin, ve velkých vnitřních plochách se objevuje mřížování buď skutečné nebo naznačení.

Empír – rohy hojnosti, věnce, vínky, klásky, šípové pupeny, lipový květ, rozmarýn, sedmikráska, kohout, ráčci atd. přinesl kytici vyrůstající z košíčku ze stuhy nebo uzavřené do věnečku.

Od podomních obchodnic pochází vzory s motivem čísla 6 a květinové rozviliny – asi vliv Haliče. Vyšivaly dříve všechny ženy, pak jen specialistky, a pak na přivýdělek – dívky v brněnských továrnách a také ty, které se to naučily ve škole.

Krejčovská výšivka v rukou mužů – jednoduchá – vlnovky, barevné hedvábí.

Vzory se vymýšlely z paměti nebo se předtiskovaly – v Brně, vých. Brněnsku, Šlapanicích a na dalších trzích. V 80.-90. letech 19. stol. se výšivka zásluhou národopisných pracovníků zaznamenává a následně vrací zpět do kroje zásluhou industriálních učitelek, ovšem bez ohledu na geografické původní rozšíření. Redukuje se forma, zjednodušuje se technická stránka a vulgarizuje se barva. Vliv secese – vytvoření jakých si „národních vzorů“ = což vedlo ke znehodnocení kroje.

Svéráz se snažil vytvořit národní kraj = zjednodušenou variantu lidového kroje určenou pro městske prostředí. Snažili se tak přenesením prvků lidového výtvarného umění především ornamentu do současné módy a na předměty v domácnosti. Tuto představu měla splňovat i např. ženská blůza Isabela. Poprvé byla představena veřejnosti na výstavě Svérázu v roce 1915 a dlouho se nosila a patřila k oblíbeným do 2. sv.v. a opět v 70.l. 20.stol.

K propagaci výšivky měly sloužit také výstavy lidového umění – 1851 Londýn (Great Exhibition of the Works of Industry of all Nation), 1867 Paříž, 1873 Vídeň (Béda Dudík

vytvořil expozici věnovanou domácí výrobě a krojům) a také v Brně, 1885 Výstava Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci, 1895 NVČ, 1905 – Vídeň (Výstava ručních prací z krajů celé říše).

1.2.1. Typy výšivky

a/ výšivka pracovaná přes počítanou nit – geometrická, na Hornácku je pomůckou palice jinak se vyšívá v ruce (Chodské koláče, Doudlebsko), podkapitolou je *výšivka přes vrapy a křížková výšivka, výšivka na výřez, prolamovaná mřížka*. Základem jsou stehy: křížkový, vrkůčkový, čárkový, plochý, ažury a prolamování (až od 19. stol.).

b/ malovaná (předkreslená) výšivka nebo také výšivka volná – volně pokrývá plochu a nerespektuje tkaninu a vychází ze zaoblených linií rostlinného materiálu povětšinou, vyšíváno v rámu, nepřijalo ji Hornácko a moravské kopanice. Využívá většinou stehy: plný, často pro zvýšení plastičnosti ještě podkládaný, stonkový, řetízkový, smykovací, dírkový, uzlíčkový. Zvláštní kapitolu tvoří bílá výšivka a aplikace (např. výšivka zlatem a stříbrem – obšívají se jednotlivé motivy ornamentu vyřezané z tvrdého papíru, které se skládají do vzorů a na oděv se našívají.) Podkapitolou je *vyšívání na tylu* – důležité v Čechách, kontury protaženy silnější přízí nebo vyšity řetízkovým stehem nebo plným stehem.

1.2.2. Technika – (viz Zastávková J.: Technologie stehů lidové výšivky. S. 15 –22)

- plný, často pro zvýšení plastičnosti ještě podkládaný, stonkový, řetízkový, smykovací, dírkový, uzlíčkový, křížkový, vrkůčkový, čárkový, plochý, ažury a prolamování, katry

1/ stehy elementární

- rovné (nit je stále rovná po vpíchnutí a vypíchnutí, podle směru nitě rozlišujeme vracející se stehy podpíchnuté o půl délky, o celou délku, o celou a část délky a o dvě délky a nevracející se – rovné – steh podélný, kolmá a šikmý)
- obtáčené (nit se ovíjí okolo podkladu nebo kolem niti předem přes podklad přetažené – stehy hustě vedle sebe, tvoří pevný váleček vstávající z podkladu – základ pro šití tzv. měkkých dírek, u nich se okraje nekroužkují ale pouze hustě obšívají obtáčeným stehem, tam patří také i uzlíček – šije se obtáčením středové niti a upevněním vpichu do podkladu)
- smykové (velké množství variant, základem je uzavřená nebo neuzavřená smyčka. – viz obrázek).

2/ stehy složené

- na upraveném podkladě (došitím našitím jiného materiálu nebo bižuterie)
 - na neupraveném podkladě (narušeném prostým šitím nebo všitím jiného materiálu)
- stehy složené vznikají opakováním nebo kombinací stehů elementárních na podkladě – vytažené osnovní niti, vystřížený či vyříznutý podklad, nahrazení jiným materiálem, doplněno jiným materiálem (korálky, flitry, builony, knoflíky apod.)